

doi Codicology and Genology of the Mystical Versified Biography of Masters "Ghawsiiya", by Baha al-Din Mattu

Sayed Vahid Mirmohamadi Esmail Sadeghi Dehcheshmeh Ahmad Amin³ Saeid Shafieioun⁴

Submitted: 2025-09-12 Revised: 2025-09-23 Accepted: 2025-10-08 Published: 2026-09-23 pp.80-114

Abstract

Mystical Tazkirahs, known throughout their historical evolution by various titles such as *Tabaqat al-Sufiyya*, *Vali-namah*, and *Awliya-namah*, are considered one of the most important branches of Sufi literature. The Indian subcontinent, and particularly the region of Kashmir—renowned as "Little Iran" (*Iran-e Saghir*) due to the prevalence of the Persian language and literature—has been one of the primary centers for the formation and proliferation of this genre. Within this cultural context, the versified Tazkirah *Ghawsiiyah*, composed by Baha al-Din Mattu (d. 1248 AH), holds special significance as the third volume (*daftar*) of his *Khamsah*. This work, written in the Mathnavi (rhyming couplet) form and composed in the poetic meter of **Khafif Musaddas Makhbūn**, is dedicated to narrating the lives and miracles (*ahval* and *karamat*) of Shaykh Abd al-Qadir Jilani (d. 561 AH), known as '**al-Ghawth al-A'zam**' (**the Supreme Helper**), and his direct and indirect followers, with a particular focus on those who lived in Kashmir. Employing a descriptive-analytical methodology and based on the manuscript held at the Ganj Bakhsh Library in Islamabad (MS no. 8319), the present study conducts a codicological analysis of this work. Furthermore, within the framework of Tazkirah genology, it examines the work's formal and contextual aspects, compares it with other mystical tazkirahs composed in the Indian subcontinent by elucidating their similarities and differences, and thereby establishes the position of *Ghawsiiyah* as an example of a regional, versified mystical Tazkirah.

Keywords: Baha al-Din Mattu, Ghawsiiyah, Mystical Tazkirah, Codicology, Genology

1. PhD candidate in Persian Language and Literature (Mystical), Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Shahrekord, Shahrekord, Chaharmahal and Bakhtiari, Iran (Corresponding author). yahidmir71@yahoo.com
2. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Shahrekord, Shahrekord, Chaharmahal and Bakhtiari, Iran. sadeghiesma@gmail.com
3. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Shahrekord, Shahrekord, Chaharmahal and Bakhtiari, Iran. amin@lit.sku.ac.ir
4. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Isfahan, Iran. saeid.shafieioun@gmail.com

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

References:

1. Abdul Muqtadir, Khan Bahadur. (1942). Mirror of Sciences (Catalogue of Persian Manuscripts of the Oriental Public Library Bankipur Patna). Vol. 2. Patna: Sadiqpur Press. [In Persian]
2. Afaqi, Saber. (1971). "Kashmiri Sufis and Their Role in Persian Culture and Literature." Honar va Mardom (Art and People). No. 112-113. [In Persian]
3. Afsharian, Marjan. (2004). "Baha al-Din Matta." The Great Islamic Encyclopedia. Vol. 13. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. pp. 71-72. [In Persian]
4. Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Khuda Bakhsh Oriental Public Library. Patna: Khuda Bakhsh Oriental Public Library. 1977.
5. Darashkoh, Mohammad. (1884). Safinat al-Awliya. Kanpur: Munshi Nawal Kishwar. [In Persian]
6. Darashkoh, Mohammad. (1965). Sakina al-Awliya. Edited by Tara Chand and Seyyed Mohammadreza Jalali Naeini. Tehran: Scientific Press Institute. [In Persian]
7. Dideh Mari, Mohammad Azam. (n.d.). Waqiat Kashmir or Tarikh Azami. Srinagar: Ghulam Mohammad Noor Mohammad Tajarana Kutub. [In Persian]
8. Ebrahimpour Namin, Mohammad. (2020). "The Sufi Hagiography" (A Historical Outlook on the Evolution of a Genre). Journal of Persian Language and Literature, University of Tabriz. 73 (242), 1-58. [In Persian]
9. Esfarayeni, Homayoun. (1998). Divan of Ghazals by Homayoun Esfarayeni. Edited by Khosrow Shahabi. Tehran: Sooreh Publishing Institute. [In Persian]
10. Fotuhi, Mahmoud. (2008). Theory of Literary History. Tehran: Sokhan. [In Persian]
11. Ghalchin Ma'ani, Ahmad. (1984). History of Persian Tazkiras. Tehran: Sanai. [In Persian]
12. Jami, Mawlana Abd al-Rahman ibn Ahmad. (1958). Nafahat al-Uns min Hazarat al-Quds. Edited with introduction and appendix by Mehdi Tohidipour. Tehran: Mahmoudi Bookstore. [In Persian]
13. Kuhiyami, Pir Gholam Hasan. (1997). History of Hasan. (Vol. 3). Asrar al-Akhyar. Jammu and Kashmir Srinagar: Director of Libraries, Research and Publication. [In Persian]
14. Lahori, Ghulam Sarwar. (1894). Treasury of the Pure. Kanpur: Munshi Nawal Keshvar. [In Persian]
15. Mattu, Baha al-Din. (1982). Rishi Nameh. With introduction and correction by Mohammad Asadullah Wani and Masood Samoon. Jammu and Kashmir: Academy of Art, Culture and Languages. [In Persian]

16. Mattu, Baha al-Din. (circa 1832 AH). Ghausiyah. Islamabad: Ganj Bakhsh Library, Center for Persian Research Iran and Pakistan. Serial No. 8319. [Manuscript]. Undated. [In Persian]
17. Monzavi, Ahmad. (1990). Joint Catalogue of Persian Manuscripts of Pakistan. Vol. 11. Islamabad: Center for Persian Research Iran and Pakistan. [In Persian]
18. Monzavi, Ahmad. Bibliographic Index of Persian Books, Section on Poetic Works (Parts 1-3), Tehran: Great Islamic Encyclopedia 2007-2015. [In Persian]
19. Muhaddith Dehlavi, Abdul Haq. (2004). Akhbar al-Akhyar fi Asrar al-Abrar. Edited and explained by Aleem Ashraf Khan. Tehran: Cultural Heritage and Grand Figures Association. [In Persian]
20. Naqshbandi Suhrawardi, Mohammad Tayyib Hussain. (1988). Auliya-i Kashmir. Lahore: Nazir Sons Publishers. [In Persian]
21. Nushahi, Aref. (2011). "Khazinah al-Asfiya." Encyclopedia of the World of Islam. Vol. 15. Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation. pp. 495-496. [In Persian]
22. Radfar, Abolghasem. (2007). Mystical Tazkiras. Jiroft: Islamic Azad University, Jiroft Branch. [In Persian]
23. Rafiqi, Abdul Qaiyum. (2003). *Sufism in Kashmir* (From the Fourteenth to the Sixteenth Century). Delhi: Baharatiya Publishing House.
24. Rashidi, Hesam al-Din. (1983). Tazkirat Shu'ara Kashmiri. Vol. 1. Lahore: Iqbal Academy Pakistan. [In Persian]
25. Rizvi, Siyid Athar Abbas. (1986). A History of Sufism in India. Translated by Mansour Mo'tamedi. Tehran: University Publishing Center. 2001. [In Persian]
26. Shafieeoun, Saeed. (2014). "Another Passage through Literary Tazkiras" (A Discussion on the Typology of Literary Tazkiras and a Proposal for Their Classification). Isfahan University Literary Arts Quarterly. 6 (11), 85-104. [In Persian]
27. Shams, Mohammad Javad. (1997). "Baba Noor al-Din Rishi and the Rishi Order in India." Nameh-ye Parsi. 2(5). 27-33. [In Persian]
28. Soltani, Sima. (2012). "Genre Studies of Mystical Tazkirahs." Master's Thesis. Faculty of Literature, Alzahra University. [In Persian]
29. Storey, C.A. (1972). *Persian Literature* (A Bio-bibliographical Survey). (V. 1) *Quranic Literature; History and Biography*. London: Luzac & Company, LTD.
30. Wa'iz Kashifi, Fakhr al-Din Ali ibn Husayn. (1977). Rashahat 'Ayn al-Hayat. With introduction, corrections, notes, and comments by Ali Asghar Moeinian. Tehran: Nouriani Charity Foundation. [In Persian]
31. Zarqani, Seyyed Mehdi. (2022). "Genre Studies in Mystical Research." Biannual Scientific Journal of Mysticism Studies in Literature. 1 (1), 187-203. [In Persian]

نسخه‌شناسی و گونه‌شناسی تذکره عرفانی منظوم «غوثیه» اثر بهاء‌الدین متو

سید وحید میرمحمدی^۱ [id](#) | اسماعیل صادقی ده‌چشمه^۲ [id](#) | احمد امین^۳ [id](#) | سعید شافیون^۴ [id](#)

از صفحه ۸۰ تا صفحه ۱۱۴ تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۶ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

چکیده

تذکره‌های عرفانی از مهم‌ترین شاخه‌های ادبیات صوفیانه به‌شمار می‌آیند که در مسیر تحول تاریخی خود با عناوین متعددی همچون «طبقات الصوفیه»، «ولی‌نامه» و «اولیانامه» شناخته شده‌اند. شبه‌قاره هند و به‌ویژه ناحیه کشمیر - که به‌سبب سیطره زبان و ادب فارسی در آن به «ایران صغیر» شهرت یافته - یکی از کانون‌های اصلی شکل‌گیری و گسترش این نوع آثار بوده است. در این بستر فرهنگی، تذکره منظوم غوثیه، سروده بهاء‌الدین متو (م. ۱۲۴۸ ق)، که دفتر سوم از خمسۀ وی به‌شمار می‌رود، اهمیت ویژه‌ای دارد. این اثر در قالب مثنوی و در بحر خفیف مسدس مخبون (فعلاتن/فاعلاتن مفاعلن/فعلن) سروده شده و به بیان احوال و کرامات شیخ عبدالقادر جیلانی (م ۵۶۱ ه. ق) معروف به «غوث اعظم» و پیروان بی‌واسطه و باواسطه وی، به‌ویژه کسانی که در کشمیر می‌زیسته‌اند، اختصاص دارد. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با اتکا بر نسخه خطی موجود در کتابخانه گنج‌بخش اسلام‌آباد (شماره ۸۳۱۹)، به بررسی نسخه‌شناختی این اثر پرداخته و در چارچوب مباحث گونه‌شناسی تذکره‌ها، آن را به لحاظ شکلی و محتوایی بررسی کرده است و با مقایسه آن با دیگر تذکره‌های عرفانی مؤلف در شبه‌قاره هند و تبیین وجوه مشابهت و افتراق آنها، جایگاه آن را به‌عنوان نمونه‌ای از تذکره‌های عرفانی منظوم ناحیه‌ای تبیین می‌کند.

کلمات کلیدی: بهاء‌الدین متو، غوثیه، تذکره عرفانی، نسخه‌شناسی، گونه‌شناسی

Cite this article: Sayyed Vahid Mirmohamadi. Esmaeil Sadeghi Dehcheshmeh. Ahmad Amin. Saeid Shafieoun. (2026). Codicology and Genology of the Mystical Versified Biography of Masters "Ghawsiyya", by Baha al-Din Mattu. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskhah/shināsī va taṣṭīḥ-i mutūn). Vol-5, Issue-2, 80-114. <https://doi.org/10.22034/crtc.2025.546587.1200>

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی (عرفانی). گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه شهرکرد. شهرکرد. چهارمحل و بختیاری. ایران. (نویسنده مسئول). vahidmir71@yahoo.com
۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی. گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه شهرکرد. شهرکرد. چهارمحل و بختیاری. ایران. sadeghiesma@gmail.com
۳. دانشیار زبان و ادبیات فارسی. گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه شهرکرد. شهرکرد. چهارمحل و بختیاری. ایران. amin@lit.sku.ac.ir
۴. دانشیار زبان و ادبیات فارسی. گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه اصفهان. اصفهان. اصفهان. ایران. Saeid.shafieoun@gmail.com

۱- مقدمه و طرح مسئله

تذکره یکی از گونه‌های مهم نگارشی در ادب فارسی است که به یاد و نام و احوال و اقوال و آثار مشاهیر و نامداران رشته‌های مختلف علوم و فنون می‌پردازد (فتوحی، ۱۳۸۷: ۱۹۱). در ادبیات عرفانی به مجموعه‌ای از آثار که محتوی اقوال و احوال و کرامات مشایخ و پیران و پیروان تصوف باشد، تذکره‌های صوفیانه (یا عرفانی) گفته می‌شود (ابراهیم‌پور نمین، ۱۳۹۹: ۱). از این گونه آثار در پژوهش‌های مختلف، توسعاً با اسامی گوناگونی چون طبقات الصوفیه، ولی‌نامه (یا اولیانامه) و تذکره عرفانی یاد می‌کنند. لازم به ذکر است که اکثر این آثار، هیچ‌یک از اسامی مذکور را در عنوان خود ندارند؛ بلکه به لحاظ محتوا در ذیل این «گونه» (ژانر) قرار می‌گیرند.

هدف پژوهش حاضر بررسی وجوه تسمیه این آثار نیست^[۱] بلکه در صدد است تا همه آنها را تحت گونه اصلی «تذکره‌های عرفانی» جای دهد و سپس از طریق مباحث گونه‌شناسانه، مختصات هر یک و وجوه تشابه و افتراق آنها را با دیگر آثار این ژانر (گونه) نشان دهد و در ادامه به معرفی تذکره عرفانی منظوم «غوثیه» اثر بهاء‌الدین متو (۱۲۴۸م.ق) بر اساس نسخه موجود از آن در کتابخانه گنج‌بخش اسلام‌آباد (به شماره ۸۳۱۹) و تحلیل گونه‌شناسیک این اثر بپردازد.

«غوثیه» که دفتر سوم خمسه بهاء‌الدین متو است، تذکره‌ای در قالب مثنوی در شرح احوال و اقوال و کرامات شیخ عبدالقادر گیلانی (جیلانی) بنیان‌گذار سلسله قادریه، و مریدان بی‌واسطه و باواسطه وی، تا زمان مؤلف است. غوثیه از جهات گوناگون اهمیت دارد.

اولین وجه اهمیت «غوثیه» منظوم بودن آن است. البته باید توجه داشت که خمسه متو و خصوصاً غوثیه او بی‌نظیر نیست و با جست‌وجو در فهرست‌ها چندین نمونه دیگر تذکره منظوم عرفانی می‌توان نام برد^[۲] (برای نمونه ← منزوی، ۱۳۸۶: ۴۰۵/۱۰، ۱۳۹۱: ۱۵۳۲/۱۱، ۱۳۹۴، ۱۳۳۱/۱۲-۱۸۳۲). همچنین در تذکره‌های عرفانی تألیف ابوالقاسم رادفر (۱۳۸۶) نشان از بیست و هفت تذکره عرفانی منظوم داده شده، اما نکته مهم آن است که اکثر این تذکره‌های منظوم در شبه‌قاره هند تألیف شده و ظاهراً در آن دیار از قرن یازدهم به بعد، تذکره‌های منظوم بیشتر مورد استقبال قرار می‌گرفته‌اند، با این حال تقریباً هیچ‌کدام از این آثار در ایران تصحیح و چاپ نشده است و اطلاعات ما از آنها صرفاً بر اساس همین فهرست‌ها و مدخل‌های دانشنامه‌ای است.^[۳]

وجه دیگر اهمیت غوثیه، راهگشایی آن در استفاده از دیگر منابع، همچون کتب شرح حال رجال، بزرگان و مشایخ شبه‌قاره (بالاخص کشمیر) است. این ویژگی غوثیه حتی در مورد مشایخ نزدیک‌تر به زمان متو (قرن ۱۲ و ۱۳) حائز اهمیت بیشتری است. توضیح اینکه کتب مشهور از این دست، همچون واقعات کشمیر (تاریخ اعظمی) یا اسرار الاخیار (جلد سوم تاریخ حسن) (۱۹۹۷) شرح حال افراد را تقریباً بر اساس تاریخ وفات آورده‌اند، بی‌آنکه

پیروان طریقت‌های مختلف عرفانی را جداگانه دسته‌بندی کنند.

علاوه بر این مثلاً اسرار الاخیار سادات را از غیرهم جدا کرده و در واقعات کشمیر هم از آنجا که اختصاص به شرح احوال عرفا ندارد، ذکر رجال غیر صوفی در کنار صوفیان آمده است. این موارد که موجب فاصله افتادن میان ذکر احوال صوفیان با مشایخ و مریدان ایشان می‌شود، در کنار تشابه اسامی صوفیان که در این منابع مشهود است، باعث سردرگمی محققان می‌شود و حتی چنان که خواهیم گفت صاحب تذکره نسبتاً مشهور اولیای کشمیر را در پیگیری سلسله مشایخ همین بهاء‌الدین متو به خطا انداخته است (نقشبندی سهروردی، ۱۹۸۸: ۱۰۰).

بهاء‌الدین متو، خود قادری است و همچنین با بسیاری از مشایخ متأخری که در تذکره خود نام برده، هم‌عصر و هم‌اقلیم است. نیز در غوثیه ذکر احوال قادریان و کبرویان و سهروردیان را به تفکیک آورده و طبیعتاً ترتیب ذکر مشایخ و مریدان آنها هم در اثر او رعایت شده است. بنابراین با استفاده از غوثیه و تطبیق حکایات و کرامات مذکور در آن با منابع دیگر، می‌توان شرح احوال مشایخ کشمیر را، لااقل درباره قادریان و خصوصاً درباره معاصران متو با دقت بیشتری پی‌گرفت.

۲- پیشینه تحقیق و نقد منابع

در این مقاله از دو دسته منابع استفاده شده است. دسته اول منابعی است که به شناخت بهاء‌الدین متو و آثار وی پرداخته و شامل کتب، فهرست‌های نسخ خطی، مدخل‌های دانشنامه‌ای، تذکره‌ها و تصحیح دیگر آثار متو می‌شود. ذیلاً بعضی از آنها را با نگاهی انتقادی معرفی می‌کنیم:

در دائرة المعارف بزرگ اسلامی، مدخلی تحت عنوان «بهاء‌الدین متو» هست که اطلاعاتی بسیار مختصر درباره متو و آثار وی به دست می‌دهد و از آنجا که اطلاعات خود را از منابع محدودی همچون فهرست‌های نسخ خطی و تذکره‌های شاعران گرفته، مطالبش درباره زندگانی و مشایخ متو، بسنده و دقیق نیست (افشاریان، ۱۳۸۳: ۷۲-۷۱).

حسام‌الدین راشدی در جلد نخست تذکره شعرای کشمیر (۱۹۸۳) معرفی مختصری از بهاء‌الدین متو و آثار وی به دست داده است (صص ۱۳۶-۱۳۷). نخستین اشکالی که به این معرفی می‌توان گرفت این است که گفته «به تقلید نظامی خمسه دارد»؛ حال آنکه قطعاً هر اثری که پنج دفتر داشته باشد را نمی‌توان به تقلید از خمسه نظامی دانست. البته نگارندگان این پژوهش نیز به مجموعه آثار متو خمسه یا خمسه بهائیه خواهند گفت، چراکه در منابع مختلف بدین نام مشهور است. نکته دیگر اینکه راشدی هیچ اشاره‌ای به مشایخ بهاء‌الدین متو که در آثارش صراحتاً به نامشان اشاره دارد، نکرده است. تذکره شعرای کشمیر یکی از منابع مدخل «بهاء‌الدین متو» در دائرة المعارف بزرگ اسلامی است.

استوری در کتاب ادبیات فارسی (پژوهشی زندگینامه-کتابشناسانه)^۱ (۱۹۷۲) به معرفی ریشی‌نامهٔ متو پرداخته و از آنجا که نسخهٔ پیش روی وی، شامل دو دفتر دیگر خمسه (سلطانی نامه و غوثیه) نیز بوده است، به خطا ریشی‌نامه را دارای سه دفتر معرفی کرده است (ص ۹۸۶). این خطا به همین دلیل، در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانهٔ عمومی خدابخش^۲ (۱۹۷۷) نیز تکرار شده (ص ۱۵۵) و حتی وارد برخی دیگر از پژوهش‌های فارسی شده است (نقوی، ۱۳۴۷: ۷۴۴؛ شمس، ۱۳۷۶: ۳۱). حال آنکه متو در پایان ریشی‌نامه با آوردن ماده تاریخ به پایان این دفتر تصریح کرده است (متو، ۱۹۸۲: ۳۲۲). خطای دیگر استوری و «فهرست...»^۳ آن است که ریشی‌نامهٔ متو را برگرفته یا عمدتاً مأخوذ از نورنامهٔ بابا نصیب دانسته‌اند؛ اما بر اساس دیگر منابع (رضوی، ۱۹۸۶: ۱۶؛ Rafiqi, 2003: 135-136) می‌دانیم که ریشی‌نامهٔ متو دارای مطالبی متفاوت و در مواردی بیش از نورنامه است. این قول نا صحیح نیز به برخی پژوهش‌های فارسی راه یافته است (سلطانی، ۱۳۹۱: ۸۳-۸۲).

احمد منزوی شرح نسبتاً مفصلی از محتوای «غوثیه» و اسامی مشایخی که احوال آنان در این اثر شرح شده، به دست داده است. (منزوی، ۱۳۶۹: ۱۱/۱۰۰۹).

در تصحیحی که از ریشی‌نامهٔ متو عرضه شده، اطلاعاتی ارزنده دربارهٔ وی در مقدمهٔ مصححین موجود است. (متو، ۱۹۸۲، مقدمهٔ مصححین: ۱۶-۱۲) اگر چه این تصحیح به دلیل فارسی‌زبان نبودن مصححین دارای اشکالاتی همچون تصحیف‌های متعدد است، اما چون بر اساس پنج نسخه تصحیح شده، می‌تواند اطلاعات مفیدی دربارهٔ ویژگی‌های سبکی و اشکالات احتمالی وزن و قافیه در شعر متو (خصوصاً غوثیه) که می‌تواند لزوماً خطای کاتب نباشد، به دست بدهد.

در تذکرهٔ اولیای کشمیر (اردو) اطلاعاتی مختصر و در مواردی خطا دربارهٔ متو آمده است (نقشبندی سهروردی، ۱۹۸۸: ۱۰۰). برای نمونه صاحب این تذکره متورا از مریدان «عنایت الله شال» دانسته که بر اساس غوثیه و منابع دیگر با شاه عنایت الهی که شیخ متو است مطابقت ندارد (نک ← متو، ۱۹۸۲: ۶۹-۶۶؛ همو، بی‌تا: گ ۱۴۳-۱۳۸؛ کهویامی، ۱۹۷۷: ۴۶۳، ۴۱۷، ۳۸۵، ۵۵۳).

سید اطهر عباس رضوی، در مقدمهٔ تاریخ تصوف در هند (۱۹۸۶) ضمن بررسی سیر تطور ملفوظات و تذکره‌های صوفیانه در هند، از ریشی‌نامهٔ بهاء‌الدین متو نام برده است و هرچند به دیگر آثار او نپرداخته، نشان

1. Persian Literature: a Bio-bibliographical Survey

2. Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Khuda Bakhsh Oriental Public Library

از شناخته‌شدگی متون نزد محققان شبه‌قاره دارد (ص ۱۶).

دسته دوم منابع مورد استفاده این مقاله، پژوهش‌هایی است که در حوزه‌شناسی تذکره‌ها و آثار عرفانی صورت گرفته است:

سید مهدی زرقانی، در مقاله‌ای تحت عنوان «گونه‌شناسی در مطالعات عرفانی» (۱۴۰۱) ضمن ارائه تعریفی دقیق و نسبتاً جدید از مقوله «ژانر (گونه)»، مبانی و روش‌های گونه‌شناسی آثار مختلف (خصوصاً آثار عرفانی) را بیان می‌کند.

سعید شفیعیون در مقاله «گذری دیگرگونه بر تذکره‌های ادبی» (۱۳۹۳) طرحی برای تقسیم‌بندی تذکره‌ها ارائه داده است که اگرچه بر تذکره‌های ادبی تأکید دارد، به جهت اینکه تذکره‌های صوفیانه در هر حال نوعی از انواع تذکره شمرده می‌شود، می‌توان در گونه‌شناسی آنها از تقسیم‌بندی‌های گونه‌تذکره استفاده کرد.

سیما سلطانی در پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد خود با عنوان «گونه‌شناسی تذکره‌های عرفانی» (۱۳۹۱) دسته‌بندی‌ای کلی و بیشتر موضوعی از تذکره‌های عرفانی به دست داده است که با رویکرد نگارندگان در گونه‌شناسی دقیق شکلی و محتوایی «غوئیه» متفاوت است و البته چون در بیشتر موارد اصل تذکره‌ها را پیش‌رو نداشته، خالی از اشکال هم نیست؛ اما از آنجا که مقاله شفیعیون که مبنای کار ماست، بر اساس گونه‌شناسی تذکره‌های ادبی تألیف شده، در مواردی از اصطلاحات این پایان‌نامه استفاده کرده‌ایم.

۳- بهاء‌الدین متون، زندگانی و آثار وی

بهاء‌الدین متون در محله پتی‌وان کشمیر به دنیا آمد. سال ولادت او دقیقاً مشخص نیست. صاحب تذکره اولیای کشمیر سال ۱۱۸۰ ق. را برای ولادت او ذکر کرده است (راشدی، ۱۹۸۳: ۱/۱۳۶). در ریشی‌نامه که سال تصنیف آن ۱۲۲۳ ق. است [۴] (متون، ۱۹۸۲: ۳۲۲) متون به پنجاه سالگی خود اشاره کرده است:

عمر پنجاه ساله باخته‌ام در هواهای نفس تاخته‌ام

(همان: ۳۲۳)

و در مثنوی آخر از خمسۀ خود (چشتیه) در بیتی به هفتاد یا هفتادوهفت سالگی خود اشاره کرده:

عمر از هفت رفت وز / در هفتاد (متون، ۱۹۸۲، مقدمه مصححین: ۱۵)

متأسفانه متون تاریخ تصنیف مثنوی «چشتیه» را ذکر نکرده، اما تاریخ خاتمه مثنوی «نقشبندی»، دفتر ماقبل چشتیه، ۱۲۴۶ ق. است (همانجا). با توجه به اینکه سال وفات متون در تمام منابع ۱۲۴۸ ق. ذکر شده (نقشبندی

سهروردی، ۱۹۸۸: ۱۰۰؛ راشدی، ۱۹۸۳: ۱۳۷/۱، متو، ۱۹۸۲، مقدمه مصححین: ۱۶) و با این فرض که ممکن است بهاء‌الدین در ابیات مذکور به سن تقریبی خود اشاره کرده باشد، باید ولادت او را مابین سال‌های ۱۱۷۳ و ۱۱۸۰ هجری در نظر گرفت.

بهاء‌الدین متو از خانواده علمی کشمیر بود (راشدی، ۱۹۸۳: ۱۳۶/۱). وی بنا به شواهد موجود، پیرو طریقه قادری است. به طوری که هم در دیباچه «ریشی‌نامه» به مشایخ این سلسله توسل می‌جوید (متو، ۱۹۸۲: ۶۵-۶۶) و هم در ابیات آغازین مثنوی «غوثیه» به نوعی سلسله قادریه را برتر از دیگر سلسله‌های عرفانی می‌شمارد و هدف خود را از سرودن دو دفتر پیشین (ریشی‌نامه و سلطانی‌نامه) رسیدن به این دفتر سوم می‌داند (متو، بی‌تا: گ ۳آ).

درباره استادان و مشایخ بهاء‌الدین، اطلاعات پراکنده‌ای در دست است. حسن در جلد سوم تاریخ خود، او را از خلفای شاه عنایت‌الله [کبروی] (م ۱۱۹۴ ه.ق) معرفی می‌کند (کهویامی، ۱۹۹۷: ۴۹۴). و این شاه عنایت‌الله از مریدان عبدالغنی لنگر است (همان: ۴۶۳، ۴۱۷) که متو در ریشی‌نامه و غوثیه از وی نام برده است (متو، ۱۹۸۲: ۶۶-۶۷؛ همو، بی‌تا: گ ۱۳۳آ). در غوثیه آمده که پدر شاه عنایت‌الله «از مریدان میرافضل بود» (متو، بی‌تا: گ ۱۳۹آ) که باید میر افضل قادری (م ۱۱۱۳ ه.ق) فرزند میر محمد طاهر و از احفاد میر میرک اندرابی باشد (کهویامی، ۱۹۹۷: ۷۰).

حسن همچنین درباره بهاء‌الدین می‌گوید: «عمر خود در تجرید و تفرید به خانه شیخ سیف‌الله گذرانید» (همان: ۴۹۴-۴۹۵). سلسله مشایخ شیخ سیف‌الله (م ۱۲۴۳ ه.ق) با چند واسطه به شیخ محمد فاضل زونیمری (م ۱۱۵۰ ه.ق) می‌رسد که در دو «واقع» ارواح «شیخ حمزه مخدوم» (م ۹۸۴ ه.ق) و «شیخ عبدالقادر گیلانی» (م ۵۶۱ ه.ق) بر او جلوه‌گر شده و به وی اجازه ارشاد سلسله‌های سهروردیه و قادریه را عطا کرده‌اند (همان: ۴۰۵).

مؤلف تذکره شعرای کشمیر بهاء‌الدین را در علوم دینی از شاگردان ملا محمود بلخی دانسته (راشدی، ۱۹۸۳: ۱۳۶/۱) و مصححین «ریشی‌نامه» علاوه بر افراد یاد شده در بالا، از عبدالرسول مدادفروش، خضرشاه تارفروش، خواجه مقیم عبادی قادری، عبدالکریم حسینی و شیخ اکبر هادی نیز به عنوان معلمان و مرشدان متو نام برده‌اند (متو، ۱۹۸۲، مقدمه مصححین: ۱۵-۱۴).

۱-۳- معرفی آثار

مهم‌ترین اثر متو، تذکره ایست منظوم شامل پنج دفتر که در هر دفتر به ذکر احوال مشایخ یکی از سلاسل صوفیه و پیروان و اخلاف ایشان در کشمیر، از سرسلسله تا زمان مؤلف اختصاص دارد. در منابع متأخر به این پنج دفتر عنوان «خمس» (به تقلید از نظامی) (راشدی، ۱۹۸۳: ۱۳۶/۱؛ منزوی، ۱۳۶۹: ۱۰۰۸/۱۱) و «خمس بهائیه» (متو، ۱۹۸۲، مقدمه مصححین: ۱۳) داده‌اند، اما اینها عناوینی نیست که خود متو بر این پنج دفتر نهاده باشد و

در منابع متقدم نیز نیامده است (برای نمونه ← کهویامی، ۱۹۹۷: ۴۹۴). این پنج مثنوی که همگی در بحر خفیف مسدس مخبون (فعلاتن/فاعلاتن مفاعلن فعلن/فعلن) سروده شده عبارتند از:

۱. ریشی‌نامه، ریش‌نامه یا رشی‌نامه، با بیش از ۴۰۰۰ بیت در ذکر احوال ریشیان کشمیر که سرسلسله آنان نورالدین ریشی (م ۸۴۲ ه.ق) بوده است (شمس، ۱۳۷۶: ۲۸-۳۰)؛

۲. سلطانی یا سلطانی‌نامه، شامل ۳۶۰۰ بیت در شرح احوال سلطان العارفين حمزه مخدوم کشمیری (م ۹۸۴ ه.ق) و دیگر مشایخ سلسله سهروردیه است (افشاریان، ۱۳۸۳: ۷۱). این دفتر به سال ۱۹۳۳ م در لاهور، بدون نام سراینده چاپ سنگی شده است (منزوی، ۱۳۶۹: ۱۱/۱۰۰۸)؛

۳. غوثیه یا قادری، شامل ۵۵۲۲ بیت (بر اساس نسخه پیش روی نگارندگان) مشتمل بر شرح احوال و ذکر اقوال و حکایات و کرامات غوث الاعظم عبدالقادر گیلانی (گیلانی) (م ۵۶۱ ه.ق) و احفاد و مریدان وی. عنوان این دفتر نیز نهاده خود متون نیست و در تاریخ حسن از آن با عنوان «قادری» یاد شده (کهویامی، ۱۹۹۷: ۴۹۴). «غوثیه» احتمالاً عنوانی است که کاتبان و خوانندگان بعدی به واسطه شهرت عبدالقادر گیلانی به «غوث الاعظم» و یا به قیاس آثاری همچون «مناقب غوثیه» بر این دفتر نهاده‌اند.

۴. نقش‌بندیه، حاوی ۴۶۰۰ بیت (راشدی، ۱۹۸۳: ۱/۱۳۶) در ذکر احوال بزرگان طریقت نقش‌بندی است و با شرح زندگی خواجه یوسف همدانی آغاز و به خواجه عنایت الله نقش‌بندی ختم می‌شود (آفاقی، ۱۳۵۰: ۸۴)؛

۵. چشتیه با ۳۰۰۰ بیت (راشدی، ۱۹۸۳: ۱/۱۳۷) در شرح حال صوفیان چشتی است و با ذکر خلیفه ابوبکر آغاز می‌شود و به هاشم کشمیری خاتمه می‌یابد (افشاریان، ۱۳۸۳: ۷۱).

مصححین ریشی‌نامه علاوه بر خمسه، از مثنوی دیگری با نام «ذکر الصادقین» خبر داده‌اند که «بهاء‌الدین» نامی سراینده آن است و خود را مرید «عنایت الله» می‌داند و از «شیخ عبدالغنی» با عنوان «رهنمای مرشد آگاه» خود نام می‌برد. اما صحت انتساب این اثر به متون محل تردید است. چون اولاً تخلص وی (برتتا) با تخلص بهاء‌الدین متون (بها) متفاوت است. ثانیاً بهاء‌الدین ذکر الصادقین از فرزند خود یاد کرده (متون، ۱۹۸۲، مقدمه مصححین: ۱۴-۱۳) و این با قول حسن مبنی بر تجرد متون، در تناقض است (کهویامی، ۱۹۹۷: ۴۹۴) [۵].

۲-۳- غوثیه

این دفتر با ۵۵۲۲ بیت مفصل‌ترین دفتر خمسه بهائیه است. از آنجا که خود بهاء‌الدین از پیروان طریقت قادریه

است، این دفتر برای او اهمیت ویژه‌ای دارد. در ابیات ابتدایی این دفتر چنین آمده:

جلد ثالث ز آب زر بنویس   زر چه باشد به مشک تر بنویس
لشکر آورده‌ای و شاه بیار   اختر آورده‌ای و ماه بیار
کیست آن شاه؟ شاه جیلانی   قطب آفاق، غوث یزدانی
سهروردی و کبروی از وی   هر یکی گشته معنوی از وی
بعدشان ذکرش ار کنم زیباست   که پس هر نبی رسول خداست
هر نبی پرتوی ز نور وی است   گرچه بعد از همه ظهور وی است
(متنو، بی‌تا: گ ۲)

در این ابیات مشخصاً می‌بینیم که متنو، عبدالقادر گیلانی و به تبع وی سلسله قادریه را برتر از دیگر مشایخ و سلاسل عرفانی می‌داند. این قول او شبیه به سخن محمد داراشکوه در سکینه الاولیاء است که عبدالقادر و مشایخ سلسله قادریه را برتر از دیگر مشایخ و سلاسل عرفانی دانسته و از قول شیخ میر نوشته است: «معنی قول "قدمی هذه علی رقبة كل ولی الله" آن است که طریقه من بالاترین طریقه است» (داراشکوه، ۱۳۴۴: ۱۶).

علاوه بر این مسئله که بیشتر جنبه معنوی و شهودی دارد، قادیان بر اساس تذکره‌ها، در عالم واقع هم نسبت اکثر اکابر سلسله‌های مشهور عرفانی را، همچون سهروردیه، کبرویه، نقشبندیه و چشتیه، بی‌واسطه یا باواسطه به شیخ عبدالقادر می‌رسانند. چنان که مثلاً ابوالنجیب و ابوحفص عمر (شهاب‌الدین) سهروردی، خواجه معین‌الدین چشتی و خواجه یوسف همدانی را از مشایخی می‌دانند که بی‌واسطه از محضر شیخ عبدالقادر کسب فیض کرده‌اند (جامی، ۱۳۳۷: ۴۷۲، ۵۱۱، ۵۱۵، ۵۱۹؛ داراشکوه، ۱۳۴۴: ۱۹). همچنین نسبت خرقة نجم‌الدین کبری را به واسطه عمّار یاسر و ابوالنجیب سهروردی به عبدالقادر گیلانی می‌رسانند (داراشکوه، ۱۳۴۴: ۲۰). غلام سرور لاهوری نیز با اختصاص دادن مخزن دوم خزینه الاصفیاء به مشایخ قادری، در حقیقت این سلسله را برتر

از دیگر سلاسل عرفانی قرار داده است (نوشاهی، ۱۳۹۰: ۴۹۵).

بنابراین بهاء‌الدین متو هم در غوثیه م‌شایخ مذکور و مریدان آنان را از زمره‌خاندان جناب غوث الاعظم می‌شمارد و به ذکر احوال ایشان می‌پردازد.

با این مقدمه به معرفی نسخه‌های «غوثیه» خصوصاً نسخه‌ی پیش روی نگارندگان این مقاله و بیان ویژگی‌های آن می‌پردازیم.

۴- نسخه‌شناسی غوثیه:

۴-۱- نسخه‌های موجود:

۱. نسخه‌ی پتینه به شماره‌ی ۱۹۲۸ (در فهرست فارسی) و ۱۸۹۴ (در فهرست انگلیسی) که بر اساس مرآة العلوم (فهرست نسخ خطی فارسی اورینتال پبلیک لائبریری بانکی پور پتینه) یکی از سه دفتر ریشی نامه دانسته شده است (عبدالمقتدر، ۱۹۴۲: ۷۴/۲) و استوری و دیگران را به این اشتباه انداخته که ریشی نامه سه دفتر دارد. بنابراین دفتر سوم این نسخه در حقیقت همان مثنوی «غوثیه» است و طبق «فهرست...»^۱ بیت آغازین این دفتر برابر با نسخه‌ی پیش روی نگارندگان است (فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی خدابخش^۱، ۱۹۷۷: ۱۵۵/۳۱).

کاتب این نسخه ابراهیم قادری بن میر احمد شاه و تاریخ کتابت آن ۱۲۸۵-۱۲۸۴ ق.ه و به خط تعلیق است (عبدالمقتدر، ۱۹۴۲: ۷۴/۲). همچنین دارای حاشیه‌ی رنگی^۲ و عنوان‌های رنگی^۳ در آغاز هر دفتر است (فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی خدابخش، ۱۹۷۷: ۱۵۵/۳۱).

۲. نسخه‌ی گجرات در کتابخانه‌ی احمد حسین احمد قلعه‌داری به شماره‌ی ۲۶۴ که احمد منزوی ضمن معرفی این نسخه نوشته است: «شاید به خامه‌نگارنده»، اما با توجه به تاریخ کتابت آن (۱۲۷۳ ق.ه) و تاریخ وفات بهاء‌الدین متو (۱۲۴۸ ق.ه) نسخه نمی‌تواند به خط متو باشد و احتمالاً منزوی درباره‌ی یکی از این دو مورد (تاریخ کتابت نسخه یا نام کتاب) خطا کرده است (منزوی، ۱۳۶۹: ۱۰۹/۱۱).

۳. نسخه‌ی اسلام‌آباد، در کتابخانه‌ی گنج‌بخش، به شماره‌ی ۸۳۱۹ که تصویر رنگی آن در اختیار نگارندگان است، به خط «نستعلیق پخته» کتابت شده. تاریخ کتابت و کاتب آن مشخص نیست؛ اما منزوی آن را متعلق به سده‌ی سیزدهم هجری می‌داند (همان: ۱۰۱۰/۱۱). ذیلاً ویژگی‌های این نسخه به تفصیل

1. Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Khuda Bakhsh Oriental Public Library
2. Borders
3. Coloured Head-Pieces

برشمرده می‌شود.

۲-۴- ویژگی‌های نسخه گنج‌بخش:

این نسخه دارای ۱۹۵ برگ (۳۹۰ صفحه)، اکثر صفحات شامل ۱۵ سطر و مجموعاً ۵۵۲۲ بیت است. تمامی برگ‌های نسخه دارای «رکابه» است و شماره صفحات با خطی جدید صرفاً در صفحات آغازین و پایانی نسخه درج شده است. آغاز اول (دیباچه) و دوم (متن) نسخه با اطلاعاتی که در فهرست‌ها از دیگر نسخه‌ها آمده مطابق است (منزوی، ۱۳۶۹: ۱۰۰۹/۱۱؛ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی خدابخش، ۱۹۷۷: ۱۵۵/۳۱)؛

آغاز اول (دیباچه):

ای بها دفتر دگر سر کن   رو سوی طبله‌های اذفر کن

جلد ثالث ز آب زر بنویس   زر چه باشد؟ به مشکِ تر بنویس

لشکر آورده‌ای و شاه بیار   انجم آورده‌ای و ماه بیار
(گ ۲ ب)

آغاز دوم (متن):

برکش ای مرغ خوش‌ترانه صفر   نغمه پرداز شو به مدحتِ پیر

هیچ دانی که رهنمای تو کیست؟   مرشدت کیست، پیشوای تو کیست؟

(گ ۱۳)

همچنین از شمار ابیات که با اطلاعات فهرست‌ها و منابع دیگر هم‌خوانی دارد (منزوی، ۱۳۶۹: ۱۰۰۸/۱۱؛ راشدی، ۱۹۸۳: ۱۳۶/۱) و مضمون بیت پایانی که اشاره به قصد شاعر بر آغاز دفتر «خواجگان» یا «نقشبندیه» دارد، مشخص می‌شود که نسخه کامل است:

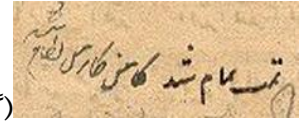
هر ولیّ اللّهی تو را یاور   می‌شود، رو به خواجگان آور

(گ ۹۲ ب)

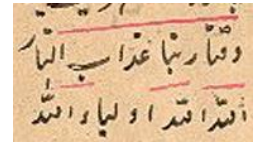

چنان که ذکر شد، نسخه فاقد «ترقیمه» است و نام کاتب و تاریخ کتابت آن مشخص نیست. در صفحه پایانی متن، کاتب فقط عبارت «تمت تمام شد» را درج کرده و در دنباله آن به خطی دیگر عبارتی ناخوانا نوشته شده است:

(گ ۱۹۲ ب)

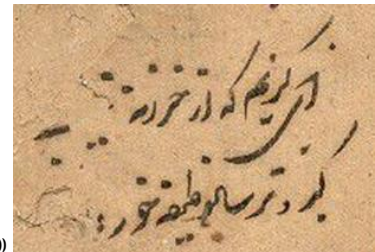

تمامی متن نسخه با دوات مشکی کتابت شده اما عناوین بخش‌های مختلف به رنگ قرمز (شنگرف) است. همچنین کاتب (یا شخص دیگر) در اکثر جاهای نسخه با کشیدن خطی قرمز رنگ در بالای ابیات، اسماء الله، نام و القاب رسول (ص)، اسامی بزرگان دین و تصوف و عبارات قرآنی را مشخص نموده است:

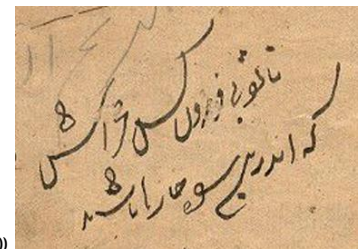

نسخه در آغاز و انجام دارای صفحاتی آزاد است که در آنها عبارات و ابیاتی به فارسی نوشته شده است. در صفحه نخستین نسخه، دو بیت از گلستان سعدی با دو خط متفاوت دیده می‌شود:

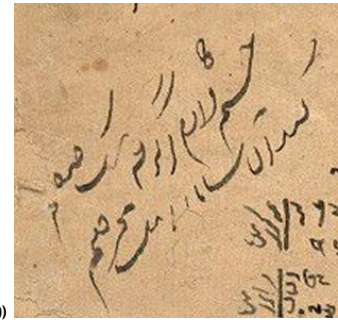
«ای کریمی که از خزانه غیب / گبر و ترسا وظیفه خور داری» (گ ۱ آ)؛

«تا توانی درون کس مخراش / که اندرین راه خاها باشد» (همانجا)؛

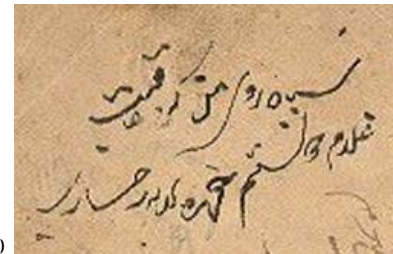

همچنین بیته دیگری در زیر بیت اخیر با همان خط دیده می‌شود:

«چشم دارم اگر چه سگ صفتم / کند آن شاه اهل معرفتم» (همانجا).

در آخرین صفحه نسخه نیز علاوه بر دو بیت ناخوانا، بیتی از همایون اسفراینی (۱۳۷۷: ۱۲۵) با اندکی تغییر و جابه‌جایی نوشته شده است:

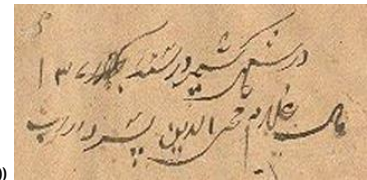

«سیاه رویی من کرد عاقبت [کاری] / غلام خویشتم خوانده لاله رخساری»

(گ ۱۹۵ ب).

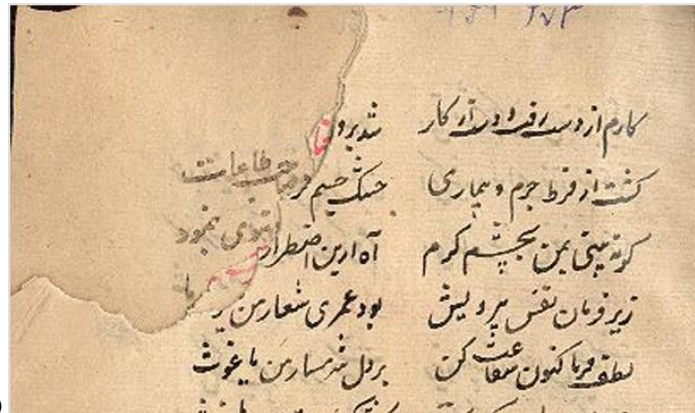
از مضمون ابیات مذکور چنین برمی‌آید که احتمالاً این نسخه در خانقاه‌ها و در بین اهالی تصوف دست‌به‌دست می‌شده است.

علاوه بر اینها، در صفحه پایانی نسخه عبارت دیگری نیز دیده می‌شود که به نظر می‌رسد توسط یکی از مالکین نسخه نوشته شده باشد و هر چند تاریخ دقیق آن مشخص نیست، نشان می‌دهد که این نسخه تا اواخر قرن چهاردهم همچنان در کشمیر بوده است:

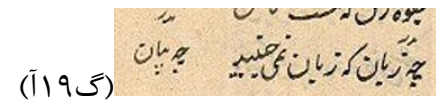
«در شهر کشمیر در سنه [...] ۱۳۷، مال غلام محی‌الدین پسر داراب» (همانجا).

متأسفانه این نسخه از برگ ۱۸۱ تا ۱۸۸ در قسمت بالای سمت چپ، دچار پارگی پیش‌رونده شده که در صفحاتی که بیشترین پارگی را دارند، چند کلمه پایانی سه بیت آغازین (در روی برگ‌ها) و چند کلمه آغازین سه بیت ابتدایی (در پشت برگ‌ها) افتاده است:

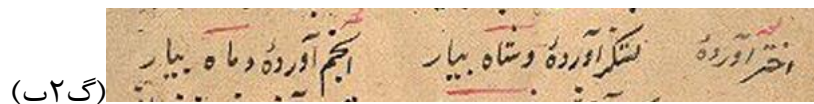
(گ ۱۸۷)

در حواشی نسخه‌های گاهی عباراتی به خط کاتب یا دیگران نوشته شده است. مثلاً در مواردی که جابه‌جایی یا خطایی در کتابت روی داده، کاتب با گذاشتن علامت **س** در بالای متن، صورت صحیح را در حاشیه نوشته است:

(گ ۱۱۹)

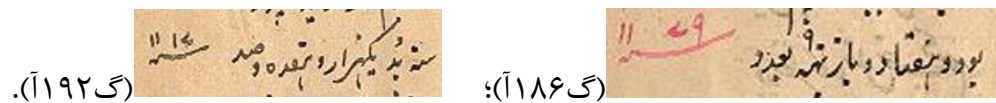
تنها در یک مورد در ابیات آغازین متن، کاتب یا شخص دیگری علامتی متفاوت از علامت پیشین با رنگ قرمز در بالای متن گذاشته (**س**) و در حاشیه با رسم همان علامت صورت دیگری را از متن آورده است:

(گ ۲)

از آنجا که این بیت در منابع دیگر، به هر دو صورت آمده است (نک. راشدی، ۱۹۸۳: ۱۳۷/۱؛ منزوی، ۱۳۶۹: ۱۰۰۹/۱۱) این احتمال وجود دارد که کاتب یا شخص دیگری این بیت را با نسخه‌ای دیگر مقابله کرده باشد.

همچنین در مواردی که ماده تاریخ یا سال ولادت یا وفات افراد ذکر شده، کاتب (یا شخص دیگر) در حاشیه بیت صورت عددی آن را گاه به رنگ قرمز و گاه به رنگ مشکی نوشته است:

(گ ۱۱۹۲)

(گ ۱۱۸۶)

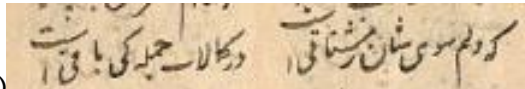
۱-۲-۴- رسم الخط:

رسم الخط نسخه‌های خطی از مهم‌ترین شاخصه‌های نسخه‌شناسی به‌شمار می‌آید؛ چراکه از خلال آن می‌توان به شیوه کتابت، دقت کاتب و حتی برخی ویژگی‌های زبانی و اقلیمی دوره پی برد. در نسخه خطی غوثیه نیز بررسی

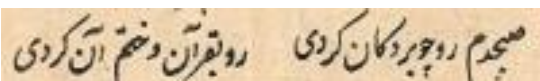

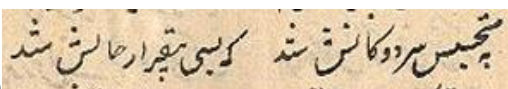
رسم الخط نشان می‌دهد که کاتب در نوشتار خود همواره یکنواخت عمل نکرده و مواردی از ناهماهنگی و تشتت دیده می‌شود:

واژه «جملگی» در همه موارد به همین شکل نوشته شده، جز در یک مورد که به صورت «جمله‌گی» آمده است:

(گ ۱۱۷۹).

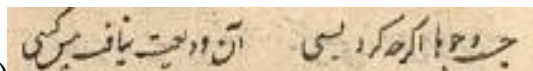
کلمه «دوکان» چه مشدد باشد و چه مخفف، گاه به همین صورت و گاه به شکل «دکان» کتابت شده است:

نمونه دکان غیر مشدد: (گ ۱۲۳ ب)؛

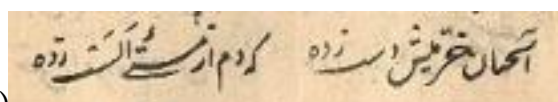

نمونه دوکان غیر مشدد: (همانجا)؛

نمونه دوکان مشدد: (گ ۱۲۴ آ).

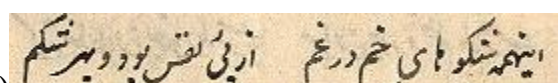
در تمام موارد «جستجو» و «گفتگو» را سرهم آورده و فقط یک بار به صورت «جست‌وجو» نوشته است:

(گ ۱۱۴۹).

واژه «خرّم» در تمام نسخه به شکل «خورم» آمده، جز در یک بیت که «خرّم» (خرمیش) نوشته شده است:

(گ ۱۲۸ ب).

در مشتقات «جلوه»، هاء غیر مملووظ همه جا در ترکیب با «گر» حذف شده (جلوگر)، و در حالت جمع (جلوه‌ها) باقی مانده است. با این حال، در مورد «شکوه» حتی در حالت جمع «شکوها» کتابت شده:

(برگ ۱۱۴۵).

همچنین کاتب در تمام موارد «خُرد» را به شکل «خورد» ثبت کرده که احتمالاً از ویژگی‌های رسم‌الخط فارسی هند است (رک. رضوی، ۱۹۸۶: ۱۱):

اندران خورد ساکنی کارش بود بوزار سه روز اقطارش
(گ ۱۷۶).

۲-۲-۴- تلفظ‌های خاص:

از خلال ابیات غوثیه، بر اساس شیوه کتابت، وزن و قافیه، می‌توان به نوع تلفظ برخی از کلمات فارسی در شبه‌قاره پی برد:

«مَثله» یا «مَسله» به جای «مَسْله»: در این مورد که البته می‌توانست در ذیل موارد تشبُّت در رسم‌الخط کاتب غوثیه نیز قرار بگیرد و ما آن را به جهت اهمیت آن در نشان دادن تلفظ خاص، در این بخش آوردیم، کاتب چند بار کلمه «مَسْله» را به شکل «مَثله» (به فتح اول و سکون ثانی) نوشته است:

از منت مَثله بیت پریدن که ترا نم جواب سنجیدن
(گ ۱۰ ب)،

و نکته جالب توجه این است که چند بیت بعد، آن را به صورت «مَسله» آورده است:

مَسْله است همچین در چنین است از جواب نیکین
(گ ۱۱ آ).

«جُوان»: در یک مورد، کاتب غوثیه کلمه «جُوان» را به همین صورت مشکول کرده است که می‌تواند نشان‌دهنده تلفظ خاص این کلمه در آن منطقه (شبه‌قاره) باشد:

گفت بامن ز راه عجماری کای جوان ذوق محبت داری
(گ ۱۴ آ).

«شَهَر» در ترکیب «نوشه‌ری»: یکی از بهترین راه‌ها برای پی‌بردن به تلفظ واژگان در دوره‌ها و مناطق مختلف، بررسی آنها در جایگاه قافیه و همچنین بر اساس وزن، در متون منظوم است. در غوثیه در ذکر احوال حبیب‌الله نوشه‌ری، از همین طریق می‌توانیم دریابیم که احتمالاً اهالی فارسی‌زبان شبه‌قاره کلمه «شهر» را به صورت «شَهَر» تلفظ می‌کرده‌اند:

از سر نور او شده روشن   نوشهر همچو وادی ایمن

(گ ۱۲۰ آ)؛

صبحدم خواب خود به دیده‌وری   گفت پیش حبیب نوشهری

(همانجا).

چنان که پیداست در بیت نخستین به ضرورت وزن باید «نوشهر» خواند و در بیت دوم قرارگیری کلمه در جایگاه قافیه نشان‌دهنده تلفظ خاص آن است.

۳-۲-۴- خطاهای کاتب:

کاتب غوثیه بر روی هم کاتب کم‌دقت و کم‌سوادی است و مشخصاً با ظرایف زبان و شعر فارسی آشنا نیست و خطاهای فاحش و مکرر دارد؛ به شکلی که مثلاً در تمام موارد «احفاد» را «اخفاد» و «دثار» را «وثار» نوشته است (برای نمونه ← برگ ۱۷۲ ب و ۱۷۶ آ). همچنین نسخه دارای تصحیف‌های متعدد و مواردی است که کاتب نتوانسته عبارات نسخه‌مادر را بخواند. البته در اینجا قصد نگارندگان برشمردن تمام خطاهای وی نیست؛ بلکه صرفاً یک مورد از تصحیف‌ها و صورت صحیح آن، و یکی دو نمونه از مواردی را که کاتب قادر به خواندن عبارات نسخه‌مادر نبوده است، نشان می‌دهیم:

با عیال / باغبان: در تاریخ حسن، درباره‌ی شیخ عبدالغنی لنگر (از مشایخ شاه عنایت‌الله کبروی) آمده که «بعضی اوقات تا یک دو هفته هیچ نمی‌خورد» و «وقتی در میان باغی تا یک هفته بی‌هوش مطلق افتاده بود. به اشاره‌ی درویشی مسکه بر سرش مالیدند و به هوش آمد» (کهبومی، ۱۹۹۷: ۴۱۷). این حکایت در غوثیه چنین است:

نوبتی از همه فراغی یافت	بود تنها و سیر باغی یافت
رخت در زیر یک درخت افکند	به سر شغل خویش تخت افکند
نور اطلاق در نظر بودش	کی از این و از آن خبر بودش؟
شد چنان محو در سرادق نور	تا به دو هفته سر نزد به شعور
دیده‌اش محو در تجلی شد	پای تا فرق عین معنی شد
بعد دو هفته با عیال آنجا	سرزد و دید نور حال آنجا
دید مردی ز خویش وارسته	سوی میدان دو دیده بر بسته

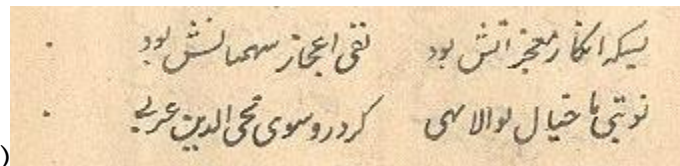

حرکاتی نه در تنش پیدا خَر موسی و کوه رفته ز جا... و تصویر بیت
پنجمین ابیات بالا، ... تا ز ایمای مرد درویشی در فنا و بقا صفاکیشی، در نسخه چنین
است: تارکش را یکی چو مالش کرد دیده‌ او ز هوش جنبش کرد
(برگ ۱۳۴)

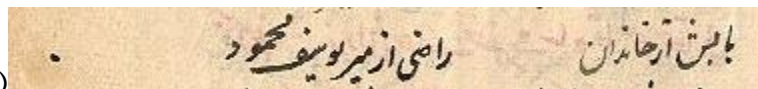
چنان که پیدا است، از ابیات پیش و پس بیت مورد بحث، معلوم نمی‌شود که فاعل بیت کیست و به احتمال زیاد «با عیال» تصحیف «باغبان» است که با محتوای حکایت هم تناسب دارد و به همین مناسبت در مصراع دوم هم «حال» را باید تصحیف «جان» دانست.

در مواردی که کاتب نسخه گنج‌بخش، نتوانسته عبارات نسخه مادر را بخواند، آنچه را دیده به اصطلاح نقاشی کرده است:

(برگ ۱۵۶)

و گاهی بنا به همین دلیل یا شاید به دلیل افتادگی در نسخه مادر، جای بعضی از کلمات را در بیت خالی گذاشته:

(برگ ۱۱۴۳)

در این گونه موارد چنان که در تصاویر پیداست، در مقابل بیت علامت «نقطه شک» گذاشته است.

۵- گونه‌شناسی

به باور نگارندگان، گونه‌شناسی اثر «غوئی» باید در دو سطح انجام شود: نخست، بررسی آن به عنوان دفتر سوم خمسه بهائیه به مثابه یک کل منسجم و دوم، در نظر گرفتن آن به منزله یک اثر مستقل و مقایسه آن با آثار مشابه.

هنگامی که به خمسه بهاءالدین به منزله یک اثر یکپارچه نگریسته شود، می‌توان دریافت که ساختار آن از الگویی مشخص پیروی می‌کند که در تذکره‌های دیگر شبه‌قاره نیز رایج است.

بر این اساس مقدمه دفتر اول (ریشی‌نامه) که با حمد خداوند، نعت پیامبر (ص)، منقبت خلفای راشدین و ائمه اثنی عشر آغاز می‌شود و پس از ذکر شجره سلسله قادریه به منقبت مرشد مؤلف، شاه عنایت الله، می‌پردازد (متو،

۱۹۸۲: ۵۱-۶۹) در حقیقت باید به عنوان مقدمه‌ای بر کل خمسه در نظر گرفته شود؛ زیرا سایر دفترها فاقد چنین مقدمه‌ایست. متو پس از این مقدمه، هر یک از پنج دفتر را به یکی از سلسله‌های عرفانی (ریشیه، سهروردیه، قادریه، نقشبندیه و چشتیه) اختصاص می‌دهد.

این ساختار کلی شباهت زیادی به آثاری چون خزینة الاصفیاء (۱۸۹۴) اثر غلام‌سرور لاهوری و سفینة الاولیاء (۱۸۸۴) نوشته دارا شکوه دارد. هر دو اثر مذکور (با وجود اختلاف جزئی در فصل‌بندی) با مقدمه‌ای مشابه آغاز شده و بخش‌های اصلی خود را به شرح احوال مشایخ سلسله‌های مختلف صوفیه اختصاص داده‌اند.

اما خود غوثیه نیز اگر مقدمه مذکور ریشی‌نامه را به ابتدای آن بیفزاییم^[۶]، تذکره‌ای تمام و کمال در شرح احوال مشایخ قادریه خواهد بود که می‌توان الگوی ساختاری آن را با آثار مشابه دیگری مقایسه کرد.

یکی از این آثار سکینه الاولیاء داراشکوه است. مؤلف پس از مقدمه و تمهید کتاب به «بیان فضیلت سلسله قادریه» می‌پردازد و با تأکید بر اینکه فضائل عبدالقادر را مفصلاً در سفینة الاولیاء شرح داده (داراشکوه، ۱۳۴۴: ۱۷) شمه‌ای از مناقب او را بیان می‌کند. پس از آن به شرح مفصل احوال مرشد خود، میان‌میر، که با در بر گرفتن حدود نیمی از مطالب کتاب، موضوع اصلی این تذکره است می‌پردازد و پس از آن به ذکر مریدان و اصحاب او روی می‌آورد.

تذکره دیگری که می‌توان آن را با غوثیه مقایسه کرد، رشحات عین الحیات (۱۳۵۶) تألیف فخرالدین علی بن حسین واعظ کاشفی است که به شرح احوال خواجه عبیدالله احرار (از مشایخ نقشبندیه) و مریدان وی اختصاص دارد.

متو نیز در غوثیه پس از شرح مفصل زندگی، احوال و کرامات عبدالقادر که مفصل‌ترین بخش اثر است، به مریدان و معتقدان بی‌واسطه یا باواسطه او می‌پردازد و سپس به شرح احوال مشایخ قادریه کشمیر تا زمان خود روی می‌آورد.

آنچه تا بدینجا بیان شد، بررسی ساختار کلی خمسه بهائیه و دفتر سوم آن، غوثیه بود تا مشخص شود که این اثر به لحاظ کلی با کدام آثار گونه‌کلی تذکره‌های عرفانی مشابهت دارد. اما آنچه در گونه‌شناسی دقیق‌تر یک اثر اهمیت دارد و آن را از دیگر آثار گونه خود متمایز می‌کند، بررسی جزئیات و خصوصیات آن، در دو حوزه اصلی «شکل» و «محتوا» است.

مبنای اصلی ما در این بررسی، مقاله «گذری دیگرگون بر تذکره‌های ادبی» (۱۳۹۳) از سعید شفیعیون بوده، اما از آنجا که تمرکز این مقاله بر تذکره‌های ادبی است، از برخی مؤلفه‌های تقسیم‌بندی آن که با موضوع پژوهش حاضر سنخیت نداشته، چشم پوشیده‌ایم.

۱-۵- شکل

بررسی شکل یک اثر سه لایه «حجم»، «ترتیب» و «وجه ادبی» آن را در بر می‌گیرد (شفیعیون، ۱۳۹۳: ۸۶).

۱-۱-۵- ترتیب

تذکره‌های عرفانی در معرفی اشخاص عموماً ترتیب تاریخی دارند اما با شیوه‌های متفاوت:

– بر اساس «طبقه»: در این روش مشایخ هر قرن در یک طبقه قرار می‌گیرند، مانند طبقات الصوفیه انصاری از میان تذکره‌های قدیم و گلزار ابرار از میان آثار متأخر.

– بر اساس سلسله (طریقت): در این گونه آثار، مشایخ هر طریقت در فصلی جداگانه، بر اساس سیر تاریخی و رابطه مرید و مرادی معرفی می‌شوند. سفینه الاولیاء، خزینة الاصفیاء و «خمسة بهائیه» از این دست‌اند.

– بر اساس سرسلسله یا یک شخصیت محوری آن طریقت: در این تقسیم‌بندی، مؤلف پس از ذکر سلسله مشایخ سرسلسله یا یکی از شخصیت‌های محوری آن طریقت، به شرح مفصل زندگانی و احوال آن شخصیت اصلی و سپس به شرح احوال مریدان وی می‌پردازد. از نمونه‌های این آثار می‌توان به رشحات عین الحیات و سکینه الاولیاء اشاره کرد.

غوئیة بهاء‌الدین متون نیز اگر مقدمه‌خمس را به ابتدای آن بیفزاییم، در این دسته‌خیر قرار می‌گیرد. با این مزیت که متون پس از ذکر عبدالقادر و مشایخ و مریدان هم‌عصرش، شرح احوال دیگر مشایخ قادریه، خاصه آنانی را که نسبتی با کشمیر داشته‌اند، با رعایت همان نسبت مرید و مرادی تا زمان خود آورده است. او همچنین دسته‌بندی فرعی دیگری در عنوان دارد و مشایخی را که به واسطه سلسله‌های دیگر، از زمره قادریان می‌داند، با عباراتی چون «به واسطه حضرات کبرویه/سهروردیه» از قادریان بلاواسطه جدا کرده است [۷].

۲-۱-۵- حجم

حجم تذکره‌های عرفانی به واسطه وسعت مطالب و تعداد شخصیت‌های معرفی شده متفاوت است. طبیعتاً آثاری که به ذکر مشایخ چند سلسله عرفانی می‌پردازند، حجیم‌ترند. در چنین آثاری، مفصل‌ترین مطالب هر بخش به سرسلسله آن طریقت اختصاص دارد. همچنین اگر مؤلف، خود پیرو طریقتی خاص باشد، حجم مطالب مربوط به آن سلسله از دیگر بخش‌ها بیشتر است؛ چنان‌که مثلاً در سفینه الاولیاء دارا شکوه (به جز بخش عرفای متفرقه) سلسله قادریه مفصل‌ترین بخش است.

این مسئله علاوه بر نشان دادن ارادت تذکره‌نویسان به طریقت متبوع خود، نشان‌دهنده اشرف اطلاعاتی

بیشترشان بر مشایخ طریقت خود و احتمالاً دسترسی بیشتر به آثار و تذکره‌های آن سلسله است.

در غوثیه نیز مفصل‌ترین شرح احوال مربوط به عبدالقادر گیلانی است و خود این دفتر نیز با ۵۵۲۲ بیت، حجیم‌ترین دفتر خمسه است. همچنین پس از عبدالقادر، بعضی دیگر از مشایخ شناس‌تر چون میر سید علی همدانی، شیخ یعقوب صرفی، خواجه حبیب‌الله نوشهری، میر سید اسماعیل شامی و میر شمس‌الدین اندرابی، دارای مفصل‌ترین شرح حال‌ها هستند.

۳-۱-۵- وجه ادبی

۱-۱-۵- مهم‌ترین خصیصه غوثیه، منظوم بودن آن است، و «نظم» خودبه‌خود ادبیتی به متن

می‌بخشد. از طرفی محدودیت‌های وزن و قافیه، شاعر را وامی‌دارد که به استفاده از تشبیهات و کنایات و استعارات روی بیاورد.

اما به عقیده ما، استفاده از این‌گونه صنایع در تذکره‌های منظوم، طبیعت‌نظم، و ناگزیر است و نباید آنها را در شمار کوشش‌های شاعرانه و صنعت‌پردازی آورد. بنابراین در بررسی وجه ادبی غوثیه باید به بخش‌هایی پرداخت که مَثو در کسوت شاعری ظاهر شده است.

پیش از ورود به این بحث باید گفت که به طور کلی تذکره‌های منثور را به دو گونه «مرسل» و «مصنوع» تقسیم می‌کنند. در تذکره‌های مرسل، صنعت‌پردازی نویسنده، معمولاً محدود به بخش‌های آغازین اثر (حمد، نعت، مناقب خلفا و ائمه و ...) است و در تذکره‌های مصنوع علاوه بر موارد فوق، صنعت‌پردازی در سرشناسه‌های تراجم نیز دیده می‌شود (شفیعیون، ۱۳۹۳: ۹۱-۹۰).

به نظر می‌رسد مَثو در غوثیه از الگوی تذکره‌های منثور مصنوع پیروی کرده است. به این معنا که بیشترین صنعت‌پردازی و شاعری مَثو در بخش‌های آغازین و پایانی این دفتر^[۸] و سپس در سرشناسه‌هاست؛ چنان‌که در ابیات آغازین شرح حال‌ها، به شکل معناداری به تبعیت از الگوی صنعت‌پردازی سرشناسه‌های تذکره‌های منثور، علاوه بر بهره‌گیری از تشبیهات، استعارات، تلمیحات و اصطلاحات عرفانی، در موارد متعددی سعی کرده به تقلید از سجع‌پردازی در نثر، نام اشخاص را در محل قافیه بیاورد:

زبده پیشوای افرادان	قدوه مقتدای آزادان
قبله اهل حال و کعبه دین	صاحب قرب و صاحب تمکین
اختر اهتدا و اهل هدی	سرور اولیاء خاص خدا

قطب آفاق، شیخ ابو مدین شاه مغرب زمین و شاه زمن
(برگ: ۵۲)

علاوه بر این، متو معمولاً در پایان شرح احوال هر شخص، با توسل به آن شیخ ابیاتی در مناجات با خداوند می‌آورد که باید از وجوه ادبی غوثیه در نظر گرفت.

۵-۲- محتوا

۵-۲-۱- عنوان

متو خود عنوانی برای این دفتر انتخاب نکرده و نام «غوثیه»، همانند عنوان «خمسه» برای کل اثر، در منابع قدیم‌تر نیامده (برای نمونه ← کهویامی، ۱۹۹۷: ۴۹۴) و احتمالاً توسط کاتبان یا خوانندگان بعدی به آن داده شده است. او فقط به دو عنوان «ریش‌نامه» و «سلطانی» در دو دفتر اول خمس‌ه تصریح کرده است (متو، ۱۹۸۲: ۳۲۲؛ منزوی، ۱۳۶۹: ۱۰۰۸/۱۱).

۵-۲-۲- اجزا

۵-۲-۲-۱- دیباچه: چنان که گفته شد، مقدمه ریشی‌نامه را باید مقدمه‌ای بر هر پنج دفتر بهاء‌الدین دانست. آنچه اینجا درخور ذکر است، این است که شیوه متو در ذکر شجره سلسله قادریه با دیگر تذکره‌نویسان متفاوت است. او برخلاف روش معمول تذکره‌نویسان که ذیل هر سلسله پیش از رسیدن به سرسلسله، شرح حالی کوتاه از مشایخ شجره او می‌آورند (برای نمونه ← داراشکوه، ۱۸۸۴: ۳۵-۴۳) در بیست‌وسه بیت مناجات‌گونه، مشایخ شجره سلسله قادریه را از پیامبر (ص) تا شاه عنایت‌الله صرفاً نام می‌برد و خداوند را به حق آنان قسم می‌دهد که در قیامت او را با ایشان محشور گرداند (متو، ۱۹۸۲: ۶۵-۶۶).

علاوه بر این دیباچه مفصل، در ابیات آغازین غوثیه نیز ضمن گفتن مناقب سلسله قادریه و عبدالقادر گیلانی، به انشعاب سلسله‌های سهروردیه و کبرویه از سلسله قادریه اشاره می‌کند و تمام مشایخ سلسله‌های بزرگ عرفانی از جمله ابوالنجیب سهروردی، نجم‌الدین کبری (به واسطه ابوالنجیب)، شهاب‌الدین سهروردی، خواجه یوسف همدانی و معین‌الدین چشتی را به عنوان مریدان عبدالقادر و کسانی که از وجود او مستفیض شده‌اند نام می‌برد (برگ ۳-۲).

این ابیات غوثیه را می‌توانیم معادل «بیان فضیلت سلسله قادریه» در سکنیه الاولیاء بدانیم (نک. داراشکوه، ۱۳۴۴: ۲۱-۱۳).

۲-۲-۲-۵- تراجم: روش متو در شرح احوال مشایخ یکسان نیست و بعضی را به تفصیل و بعضی را به اختصار آورده است. همچنین چندان به ذکر تاریخ وفات اشخاص مقید نیست و از میان چهل و سه شیخی که در عناوین غوثیه از ایشان نام برده، تنها تاریخ وفات سیزده تن از آنان را ذکر کرده است. اما معمولاً زادوبوم افراد، نام پدر، مشایخ و خلفای ایشان و وقایع مهم زندگی آنان را همچون سفرها و کرامات مشهور، آورده است.

همچنین گاهی ابیاتی را که دیگران برای تاریخ وفات مشایخ سروده‌اند، نقل کرده و در ذکر احوال اکمل‌الدین بدخشی (م ۱۳۱ ه.ق) قصیده «مخبر الاسرار» او را به صورت کامل آورده است (برگ ۵۸-۵۷).

علاوه بر اینها، از خلال شرح حال‌ها می‌توان به اطلاعات دیگری همچون نام نواحی و محله‌های کشمیر، نام بعضی از حاکمان معاصر مشایخ، نام بعضی از زنان که همسر یا مادر مشایخ و یا همسر پادشاه وقت بوده‌اند، نام بعضی از خاندان‌ها، اختلافات مذهبی بعضی مشایخ با حاکمان و فقها، نگرش مذهبی مشایخ و خود شاعر به دیگر مذاهب خصوصاً شیعیان، اوضاع زمانه شاعر، بعضی از آداب و رسوم خانقاهی و عقاید بعضی از مشایخ در رابطه با اظهار کرامات و سماع و ... پی برد.

۳-۲-۵- موضوع

تذکره‌های عرفانی را به طور کلی به انواع فردی، گروهی، اقلیمی، موضوعی (خاندانی یا سلسله‌ای)، عصری و ... دسته‌بندی می‌کنند (سلطانی، ۱۳۹۱: ۶۷).

بر این اساس، غوثیه تذکره‌ای موضوعی (سلسله‌ای) و اقلیمی با محوریت مشایخ سلسله قادریه و عبدالقادر گیلانی است که پس از ذکر احوال عبدالقادر و مریدان وی و بعضی دیگر از مشایخ صوفیه، بر شرح حال مشایخ قادری کشمیر تمرکز دارد.

۴-۲-۵- اصالت و دقت

بهاء‌الدین متو در غوثیه معمولاً نامی از منابع خود در آوردن شرح احوال نمی‌برد. با این حال روش او در نقل مطالب این است که گاهی عین عبارات منبعی را که از آن نقل کرده، به نظم می‌کشد. مثلاً در نفحات الانس جامی حکایتی درباره ابومدین (م ۵۹۶ ه.ق) هست که از وی درباره اینکه آیا او هیچ اثری در نفس خویش به واسطه دست‌بوسی‌های خلق باز می‌یابد، سؤال می‌کنند و وی خود را به حجرالاسود تشبیه می‌کند که هیچ تغییری در «حجریّت» آن با وجود آنکه «انبیاء» و رسل و «اولیاء» بر آن بوسه می‌زنند، پدید نمی‌آید (جامی، ۱۳۳۷: ۵۲۷).

این حکایت در نفحات با عبارت «و هم در فتوحات مذکور است» آغاز شده و متو عین همین حکایت را با عبارت آغازین «در فتوحات بین که مذکور است» نقل کرده و همچنین کلمه «حجریّت» را که در وزن نمی‌گنجیده، به «سنگیت» تغییر داده است:

در فتوحات بین که مذکور است   آن که هر نکته‌اش پر از نور است...

...می‌برآید ز سنگیت نفسی   کای حجر ز استلام، هیچ کسی [۹]

با وجودی که انبیا بر وی   بوسه دادند و اولیا بر وی

(برگ ۵۴-۵۳)

علاوه بر این تمام حکایاتی که پیش و پس از این حکایت آورده، عیناً در نفحات هست. بنابراین با اطمینان نسبی می‌توان گفت که یکی از منابع متو در شرح احوال مشایخ متقدم، نفحات الانس جامی بوده است. با این حال، نفحات نمی‌تواند تنها منبع متو در این موارد بوده باشد؛ چراکه در غوثیه، خصوصاً در شرح کرامات عبدالقادر گیلانی، به مطالبی برمی‌خوریم که در نفحات نیامده است و می‌توان آنها را در منابع دیگری همچون اخبار الاخیار (۱۳۸۳) محدث دهلوی و سفینه الاولیاء (۱۸۸۴) داراشکوه بازیافت. البته نگارندگان به جز نفحات الانس، تأکیدی بر استفاده متو از دو منبع دیگر ندارند و ممکن است وی از هر منبع مشابه دیگری استفاده کرده باشد. به هر حال در جدول زیر چند نمونه از کرامات عبدالقادر را در غوثیه در این سه منبع پیگیری کرده‌ایم:

جدول ۱: پیگیری حکایات غوثیه در دیگر منابع

غوثیه	نفحات الانس	اخبار الاخیار	سفینه الاولیاء
شصت سالگی مادر عبدالقادر گیلانی و رسیدن به سن یائسگی در زمان بارداری وی (گ ۴ب)	ندارد	ندارد	ص ۴۵
سخن گفتن گاو با عبدالقادر؛ مشاهده حاجیان در عرفات؛ روانه‌شدن عبدالقادر به سفر در راه خدا با چهل دیناری که مادرش به وی داد؛ مواجهه قافله با دزدان و توبه آنها به سبب	صص ۵۰۸- ۵۰۷	به اختصار در ص ۲۹	ندارد

			راستگویی عبدالقادر (گ ۸-آ ۸)
مختصر در صص ۴۵-۴۶	ص ۲۹	ندارد	شنیدن عبدالقادر ندهای غیبی را در کودکی؛ روانه شدن فرشتگان از پیش و پس عبدالقادر و «دورباش» زدن؛ دیدن یکی از ابدال در کودکی و وعده وی به رسیدن عبدالقادر به سروری اولیاء (گ ۵-آ ۵)
صص ۵۵-۵۶	ندارد	ندارد	محافظت قافله مریدان به پرتاب دو نعلین خود از راه دور و نجات ایشان از دست راهزنان و آمدن ایشان به خدمت عبدالقادر پس از یک ماه (گ ۲۰-ب ۲۲)

درباره مشایخ متأخر هم متو فقط به یک منبع صراحتاً اشاره کرده و آن تاریخ اعظمی (واقعات کشمیر) محمد اعظم دیده مری است که در ذکر احوال باباعثمان قادری (م ۱۱۷ ه.ق.) با عبارات «صاحب اشجار» و «خواجه اعظم» از وی نام برده و نقل قول کرده است. جالب توجه اینکه در همین نقل قول هم عیناً عبارات تاریخ اعظمی را به نظم درآورده و در جایی که محمد اعظم از جد خود با عبارت «جد راقم» سخن گفته (دیده مری، بی تا: ۲۰۴)، متو هم همین عبارت را در غوثیه آورده است:

اللہ اللہ، گفته در اوراق   جد راقم محمد اسحاق

چون که بابا به پرسشش رفته   هدیه توبه اش نپذیرفته
(برگ ۱۹۱)

نتیجه گیری

بررسی تذکره منظوم غوثیه اثر بهاء الدین متو نشان داد که این اثر از جهات گوناگون واجد اهمیت ویژه‌ای در تاریخ تذکره نویسی صوفیانه است. نخست، منظوم بودن آن در قالب مثنوی و قرار گرفتنش در زمره معدود تذکره‌های عرفانی منظوم فارسی، جایگاه خاصی برای آن فراهم می‌آورد.

بهاء الدین متو با بهره‌گیری از منابع متعدد و نیز زیست صوفیانه خود در بستر عرفانی کشمیر، توانسته است اطلاعاتی سودمند از احوال و کرامات و عقاید مشایخ قادری و دیگر سلسله‌ها (خاصه کشمیریان) ارائه دهد که با استفاده از آنها در کنار دیگر منابع شرح احوال رجال و بزرگان و مشایخ، می‌توان با دقت بیشتری شرح حال اولیای این ناحیه را، خصوصاً درباره مشایخ قرن ۱۲ و ۱۳ قمری که اطلاعات کمتری از آنان در دست است، پیگیری کرد.

همچنین بررسی غوثیه از منظر گونه‌شناسی نشان داد که این تذکره منظوم عرفانی، از گونه تذکره‌های سلسله‌ای-اقلیمی است که به لحاظ صورت و محتوا قابل مقایسه و تطبیق با تذکره‌های عرفانی منثور و همچون سکینه الاولیاء داراشکوه و رشحات عین الحیات واعظ کاشفی است.

پی‌نوشت:

۱. برای اطلاع از تفاوت‌های جزئی و دقیق‌تر «طبقات» و «تذکره‌نویسی» رجوع کنید به مقاله «مقایسه طبقات و تذکره‌نویسی و امکان در نظر گرفتن آنها به عنوان دو گونه متفاوت» از اصغر مظفری و دیگران (۱۴۰۳) در نشریه تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا).

۲. البته تعداد تذکره‌های منظوم غیر عرفانی بسیار کمتر است. گلچین معانی در تاریخ تذکره‌های فارسی از چهار تذکره الشعرای منظوم نام برده است (۱۳۶۳: ۳۰۳/۱، ۳۰۶، ۳۷۲، ۳۷۴)، همچنین در پایان جلد اول اثر خود، از تذکره‌ای منظوم با نام «طبقات المشایخ و الشعراء» نام برده که نام سراینده و عصر و زمان او نامعلوم است و با توجه به توضیحات گلچین معانی و نام اثر، مشخص می‌شود که این اثر از سنخ آثار طبقات رجال و بزرگان است که بخشی از آن به معرفی مشایخ عرفان اختصاص دارد (همان: ۷۶۵).

۳. کتاب رادفر با تمام اهمیت آن در کتاب‌شناسی تذکره‌های عرفانی، کاستی‌هایی دارد. اولاً از آنجا که مؤلف تقریباً هیچ کدام از آثار معرفی‌شده را مستقیماً ندیده و مطالب خود را از فهرست‌ها و مدخل‌های دانشنامه‌ها گرفته، در بسیاری از موارد اطلاعات بسنده‌ای از تذکره‌های معرفی‌شده به دست نمی‌دهد؛ مثلاً در چند مورد از تذکره‌های منظوم نام برده در این کتاب، مشخص نمی‌شود که قالب شعری تذکره چیست (رادفر، ۱۳۸۶: ۳، ۱۸، ۹۶، ۱۱۱، ۱۲۱، ۱۳۳، ۲۳۹، ۲۵۱) ثانیاً با آنکه دو دفتر «ریشی‌نامه» و «سلطانی» بهاء‌الدین متو را به طور جداگانه معرفی کرده است و ذیل هر دو توضیح داده که متو جز این دو مثنوی سه مثنوی دیگر هم سروده، هیچ کدام از سه دفتر دیگر او را جداگانه معرفی نکرده است (همان: ۲۳۰، ۹۶).

۴. متو در ابیات پایانی ریشی‌نامه ماده تاریخ زیر را آورده که هم نشان از پایان این دفتر و هم تصریح به نام آن دارد. البته گرچه در تصحیح موجود از این دفتر «ریشی‌نامه» ضبط شده است، اما هم به لحاظ وزنی و هم به حساب ابجد، باید «ریش‌نامه» باشد:

سال تاریخ عقل فطرت‌سای   گفت: «شد ریش‌نامه روح‌افزای»

(متو، ۱۹۸۲، مقدمه مصححین: ۳۲۲)

۵. البته مصححین ریشی‌نامه در نهایت انتساب «ذکر الصادقین» را به متو پذیرفته‌اند، اما دلایل آنان چندان قانع‌کننده نیست؛ چراکه تاریخ تألیف این اثر ۱۲۰۶ ه. ق ذکر شده است و در اشعاری که مؤلف خطاب به فرزند خود آورده اشاره به چهارده سالگی آن فرزند می‌کند (متو، ۱۹۸۲، مقدمه مصححین: ۱۳). در این تاریخ، بهاء‌الدین متو نهایتاً ۳۳ ساله بوده است و در این صورت باید در ۱۹ سالگی صاحب فرزند شده باشد. پس کدام عمر را «به تجرید و تفرید» در خانه شیخ سیف‌الله گذرانده است؟!

۶. نگارندگان در حال تصحیح «غوثیه» بر اساس همین الگو، یعنی با اضافه کردن مقدمه مفصل ریشی‌نامه به ابتدای آن، هستند.

۷. در توضیح این مطلب باید گفت که علاوه بر اعتقاد قادیان به انشعاب سایر سلسله‌های عرفانی از قادییه، از حدود قرن یازدهم به بعد بسیاری از مشایخ تصوف اجازه ارشاد از چند طریقت مختلف داشته‌اند و مریدان خود را نیز به خدمت مشایخ سلسله‌های مختلف می‌فرستاده‌اند (برای نمونه ← کهویامی، ۱۹۹۷: ۳۸۸-۳۸۹).

۸. مقدمه ریشی‌نامه نیز که چنان‌که گفته شد باید آن را مقدمه‌ای برای تمام پنج دفتر متو در نظر گرفت، از نمونه‌های بروز شاعری و صنعت‌پردازی متو است. ریشی‌نامه علاوه بر مقدمه مذکور، همچون غوثیه، مقدمه‌ای سیزده بیتی با عنوان «ابتدای ریشی‌نامه عنبرشمامه در شرح حالات ریشیان» دارد (متو، ۱۹۸۲: ۷۰-۶۹). با این مقایسه می‌توان دانست که به احتمال زیاد سه دفتر دیگر همسه نیز دارای چنین مقدمه‌هایی است.

۹. این بیت از موارد «ایجاز مخل» در غوثیه است. معنی بیت آن است که «آیا حجرالاسود نفسی از حجریت خود بیرون می‌آید و [از خود می‌پرسد] که ای حجر، آیا از این استلام‌ها، هیچ‌کسی هستی؟»

عدم تعارض منافع: نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

Conflict of Interest

The named authors confirm that they have no affiliations or involvement with any organization or entity with financial interests (such as fees; educational grants; participation in lectures; membership, employment, consulting, stock ownership, or other financial interests; expert testimony or patent licensing arrangements) or non-financial interests (such as personal or professional relationships, affiliations, knowledge, or beliefs) in the subject matter or materials discussed in this manuscript.

تشکر و قدردانی

از آقای دکتر سعید کریمی، عضو هیئت علمی بنیاد دایرة المعارف اسلامی که با راهنمایی‌های فراوان و سودمند خویش، ما را در این پژوهش یاری کردند، نهایت سپاس و قدردانی را داریم.

منابع فارسی

- ابراهیم‌پور نمین، محمد. (۱۳۹۹). «اولیانا‌مه‌نویسی متصوفه» (چشم‌اندازی تاریخی به تحولات یک ژانر). نشریه زبان و ادب فارسی دانشگاه تبریز. ۷۳ (۲۴۲)، ۵۸-۱. doi: 10.22034/PERLIT.2021.44966.3042
- اسفراینی، همایون. (۱۳۷۷). دیوان غزلیات همایون اسفراینی. به تصحیح خسرو شهبابی. تهران: مؤسسه انتشارات سوره.
- افشاریان، مرجان. (۱۳۸۳). «بهاء‌الدین متو». دائرة المعارف بزرگ اسلامی. ج ۱۳. تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی. صص ۷۱-۷۲.
- آفاقی، صابر. (۱۳۵۰). «صوفیان کشمیر و نقش آنان در فرهنگ و ادب فارسی». هنر و مردم. ش. ۱۱۳-۱۱۲.
- جامی، مولانا عبدالرحمن بن احمد. (۱۳۳۷). نفحات الانس من حضرات القدس. به تصحیح و مقدمه و پیوست مهدی توحیدی‌پور. تهران: کتابفروشی محمودی.

- داراشکوه، محمد. (۱۳۴۴). سکینه الاولیاء. به کوشش تارا چند و سید محمدرضا جلالی نائینی. تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- داراشکوه، محمد. (۱۸۸۴). سفینه الاولیاء. کانپور: منشی نول کشور.
- دیده مری، محمد اعظم. (بی‌تا). واقعات کشمیر یا تاریخ اعظمی. سرینگر: غلام محمد نور محمد تاجران کتب.
- رادفر، ابوالقاسم. (۱۳۸۶). تذکره‌های عرفانی. جیرفت: دانشگاه آزاد اسلامی واحد جیرفت.
- راشدی، حسام‌الدین. (۱۹۸۳). تذکره شعرای کشمیر. ج ۱. لاهور: اقبال اکادمی پاکستان.
- رضوی، سید اطهر عباس. (۱۹۸۶). تاریخ تصوف در هند. ترجمه منصور معتمدی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی. ۱۳۸۰ ش.
- زرقانی، سید مهدی. (۱۴۰۱). «گونه‌شناسی در مطالعات عرفانی». دوفصلنامه علمی عرفان‌پژوهی در ادبیات. ۱ (۱)، ۲۰۳-۱۸۷. doi: 10.22054/MSIL.2022.58193.1014
- سلطانی، سیما. (۱۳۹۱). «گونه‌شناسی تذکره‌های عرفانی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات دانشگاه الزهرا (س).
- شفیعیون، سعید. (۱۳۹۳). «گذری دیگرگون بر تذکره‌های ادبی» (بجای در باب گونه‌شناسی تذکره‌های ادبی و طرحی برای تقسیم‌بندی آنها). فصلنامه فنون ادبی دانشگاه اصفهان. ۶ (۱۱)، ۸۵-۱۰۴. doi: 20.1001.1.20088027.1393.6.2.9.1
- شمس، محمدجواد. (۱۳۷۶). «بابانورالدین ریشی و طریقت ریشیه در هند». نامه پارسی. ۲ (۵)، ۲۷-۳۳.
- عبدالمقتدر، خان بهادر. (۱۹۴۲). مرآة العلوم (فهرست نسخ خطی فارسی اورینتل پبلیک لائبریری بانکی پور پتنه). ج ۲. پتنه: صادق پور پریس.
- فتوحی، محمود. (۱۳۸۷). نظریه تاریخ ادبیات. تهران: سخن.
- کهویامی، پیر غلام حسن. (۱۹۹۷). تاریخ حسن. (ج ۳). اسرار الاخبار. جمون و کشمیر سرینگر: دائرکتر آف لایبریریز، ریسرچ ایند پبلی کیشن.
- گلچین معانی، احمد. (۱۳۶۳). تاریخ تذکره‌های فارسی. تهران: سنایی.

- لاهوری، غلام سرور. (۱۸۹۴). خزینة الاصفیاء. کانپور: منشی نول کشور.
- متو، بهاء‌الدین. (۱۹۸۲). ریشی نامه. با مقدمه و تصحیح محمد اسدالله وانی و مسعود سامون. جمون و کشمیر: اکیدیمی آف آرت کلچر ایند لینگویجز.
- متو، بهاء‌الدین. (ف ۱۲۴۸ ق). غوثیه. اسلام‌آباد: کتابخانه گنج‌بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان. نمرهٔ مسلسل ۸۳۱۹. [نسخهٔ خطی]. بی‌تا.
- محدث دهلوی، عبدالحق. (۱۳۸۳). اخبار الاخیار فی اسرار الابرار. به تصحیح و توضیح علیم اشرف خان. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- مظفری، اصغر، محمدی آسیابادی علی و امین، احمد. (۱۴۰۳). «مقایسهٔ طبقات و تذکره‌نویسی و امکان در نظر گرفتن آنها به عنوان دو گونهٔ متفاوت». تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا). ۱۶ (۶۰)، ۴۸۹-۵۱۳.
- منزوی، احمد. (۱۳۶۹). فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان. ج ۱۱. اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- منزوی، احمد. فهرستوارهٔ کتاب‌های فارسی، بخش منظومه‌ها (قسمت ۳-۱)، تهران: دائرة المعارف بزرگ اسلامی ۱۳۹۴-۱۳۸۶ ش.
- نقشبندی سهروردی، محمد طیب حسین. (۱۹۸۸). اولیائی کشمیر. لاهور: نذیر سنز پبلشرز.
- نو شاهی، عارف. (۱۳۹۰). «خزینة الاصفیاء». دانشنامهٔ جهان اسلام. ج ۱۵. تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی. صص ۴۹۶-۴۹۵.
- واعظ کاشفی، فخرالدین علی بن حسین. (۱۳۵۶). رشحات عین الحیات. با مقدمه و تصحیحات و حواشی و تعلیقات علی اصغر معینیان. تهران: بنیاد نیکوکاری نوریانی.

منابع غیرفارسی:

- Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Khuda Bakhsh Oriental Public Library. Patna : Khuda Bakhsh Oriental Public Library. 1977.
- Rafiqi, Abdul Qaiyum. (2003). *Sufism in Kashmir* (From the Fourteenth to the Sixteenth

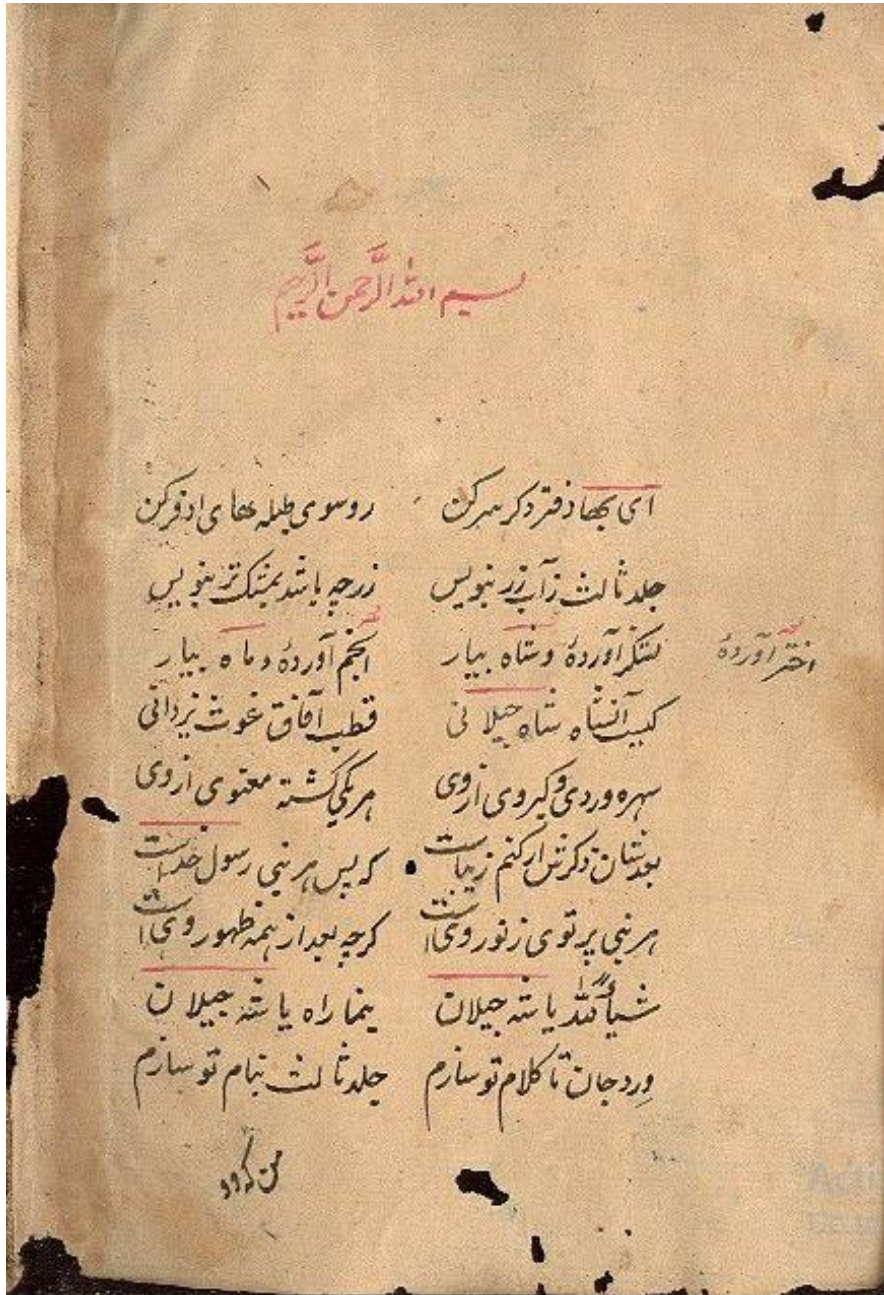
Century). Delhi : Baharatiya Publishing House.

- Storey, C.A. (1972). *Persian Literature (A Bio-bibliographical Survey)*. (V. 1) *Quranic Literature; History and Biography*. London : Luzac & Company, LTD.

پیوست‌ها: تصاویر نسخه خطی

تصویر ۱. آغاز مثنوی غوثیه، نسخه گنج‌بخش

تصویر ۲. صفحه پایانی غوثیه، نسخه گنج‌بخش

